

บทที่ ๒

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

พุทธศาสนามีหลักคำสอนปฏิบัติเพื่อหนทางแห่งความดับทุกข์หนทางที่จะดับทุกข์ได้นั้น โดยอาศัยการบำเพ็ญทางจิต พระพุทธองค์ทรงคัดเลือกบุรุษบุคคล ที่สมควรแก่การฝึกแล้วให้ บรรพชาอุปสมบทและปรทานโอวาทเกี่ยวกับปฏิบัติพระกรรมฐานอันเรียกว่า วิปัสสนาธุระ การปฏิบัติวิปัสสนานี้ก็เพื่อความดับทุกข์ที่เรียกว่าการบรรลุธรรม บทนี้ผู้ศึกษาจึงรวบรวมการ บรรลุธรรมมาศึกษา ดังนี้

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

๒.๒ ประเภทของการบรรลุธรรม

๒.๓ เหตุให้เกิดการบรรลุธรรม

๒.๔ แนวทางการบรรลุธรรม

๒.๕ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ทุก ๆ พระองค์ย่อมตรัสรู้หรือริยสัจ ๔ ประการ คือ ๑. ทุกขอริยสัจ ๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ ๓. ทุกขนิโรธ อริยสัจ ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ตามความเป็นจริง^{๒๙} เป็นสภาวะแห่งความหลุดพ้น, ความรู้แจ้ง^{๓๐}, ความถึงพร้อม, ความสำเร็จ หรือความเข้าใจในธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าใน ระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตรปัญญา เพื่อความเป็นพระอริยบุคคลระดับใดระดับหนึ่ง ซึ่งมี ศัพท์ที่ใช้แทนคำว่า “การบรรลุธรรม” ดังต่อไปนี้

คำว่า “บรรลุ” ตรงกับภาษาบาลีว่า “อริคม” (กริยาเป็น อริคฺจฺจติ) และศัพท์ว่า “อภิสมโย” มาจากคำว่า อภิ + สมย แปลว่า ความตรัสรู้; ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้),

^{๒๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๕/๑๘๘., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๘๘.

^{๓๐} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๙๑-๑๐๙๒/๖๐๕-๖๐๗.

คราวเป็นที่ตรัสรู้, สมัยเป็นที่บรรลุ; ความถึงพร้อมเฉพาะ^{๓๑} นิยมนำ “ธมม” เชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อภิสมโย” เป็น “ธมมาภิสมโย” ตัวอย่างเช่น “เทสนาวสานะ จตุราสีติยา ปาณสหัสสานิ ธมมาภิสมโย อโหสิ^{๓๒}” แปลว่า ในกาลจบเทศนา ธรรมาภิสมัย ได้บังเกิดแก่สัตว์ แปดหมื่นสี่พัน”

^{๓๑} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๘๑.

^{๓๒} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๔ .

อภิสมโย เมื่อนำมาใช้เป็นคำกริยา ใช้ว่า อภิสมโต หรือ อภิสมโต มีความหมายกว้าง ๆ คือ เข้าใจธรรม หรือเข้าถึงธรรม ตั้งแต่บุคคลทั่ว ๆ ไปที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมา หรือเข้าใจธรรมในขั้นวิปัสสนา จนถึงมรรคผลขั้นในระหว่าง โดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน^{๓๓}

คำว่า “การบรรลุธรรม” เป็นภาษาไทย แยกออกเป็น ๒ ศัพท์ คือ การบรรลุ + ธรรม มีใช้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

พจนานุกรมภาษาไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายของคำว่า “บรรลุ” นี้ เป็นคำกริยา แปลว่าถึง, สำเร็จ, เช่น บรรลุมรรคผล^{๓๔}

“ธรรม” ในคำว่า การบรรลุธรรมนี้ หมายถึง โลกุตตรธรรม ๔ ดังข้อความที่ปรากฏใน คัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า อปิ จ นววิธปิ โลกุตตรธมโม เยน เยน อธิโต โหติ เตน เตน ปรสทถาย คนตพพตฺติ หิตวา ปจฺจเวกฺขณญาณํ สยํ ภูทกฺขโณติ สนฺทิกฺโข^{๓๕} แปลว่า อนึ่ง แม้โลกุตตรธรรม ทั้ง ๔ อันบุคคลใด ๆ ได้บรรลุแล้ว บุคคลนั้น ๆ พึงละความที่จะพึงถึงด้วยความเชื่อผู้อื่นเสียแล้ว เห็นเองด้วยปัจจเวกขณญาณ เพราะฉะนั้น โลกุตตรธรรม ๔ นั้น จึงชื่อว่า เป็นธรรมอันผู้บรรลุพึง เห็นเอง

ศัพท์ดังกล่าว ใช้สำหรับแสดงถึงการบรรลุธรรมในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ความเข้าใจธรรม ในระดับต้น ๆ หรือการบรรลุมรรคผล แต่เมื่อต้องการกล่าวถึง “การบรรลุนิพพาน” จะใช้ศัพท์ เฉพาะ ได้แก่คำว่า “สจฺจนิกิริยา” ซึ่งแปลว่า “การทำให้แจ้ง” หรือ “การทำให้ประจักษ์” หมายถึง ประสพเองและคำว่า “ปตฺติ” (รูปกริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพาน คือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้ กับนิพพานหลายแห่ง และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา^{๓๖}

อย่างไรก็ดี พระพุทธองค์เมื่อตรัสถึงการตรัสรู้ของพระองค์ทรงใช้ศัพท์ “ญาณทัสสนะ” แยกออกเป็น ๒ คำคือ “ญาณ” แปลว่า ความรู้, ปริชาหยั่งรู้, ปริชากำหนดรู้^{๓๗} และ “ทัสสนะ”

^{๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ตื่นกันเสียที่จากความจริงของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ. ๑”, พิมพ์ ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

^{๓๔} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนามะบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๐๖.

^{๓๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๖.

^{๓๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๖๕.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓., หน้า ๙๓..

หมายถึงการเห็น, การเห็นด้วยปัญญา, ความเห็น, สิ่งที่เห็น^{๓๘} ดังนั้น ญาณทัสสนะ จึงแปลว่าการรู้เห็นด้วยปัญญาหมายถึงการรู้เห็นอริยสัจ ๔ ครบ ๓ รอบ เป็นอาการ ๑๒ ของพระพุทธเจ้า^{๓๙}

การบรรลุธรรมคือ การใช้ตนเอง (ผู้ปฏิบัติ) เป็นหลักในการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุธรรม นอกเหนือจากการศึกษาในด้านทฤษฎี เพราะการบรรลุธรรมนั้นไม่สามารถรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ เช่น การศึกษา แต่ต้องเข้าถึงด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสและค้นหาด้วยปัญญาอันยิ่ง แต่บางครั้งอาจไปพบคำว่า “บรรลุธรรม” ในคำสอนของศาสนาอื่น ซึ่งความหมายอาจจะไม่เหมือนกันบางครั้งอาจจะเกิดความเข้าใจผิดว่ามีความหมายเดียวกัน ความจริงแล้วความบริสุทธิ์สูงสุดมีเพียงหนึ่งเดียว แต่ที่ศาสนาสอนต่างกัน เพราะศาสดาของแต่ละศาสนาบรรลุถึงความจริงได้ไม่เท่ากัน การบรรลุจุดหมายสูงสุดของแต่ละศาสนาจึงไม่เหมือนกัน

สรุปว่า การเข้าถึงโลกุตตรธรรม ๙ ด้วยการรู้แจ้ง^{๔๐} แห่งตลอดอริยสัจ ๔ โดยการตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะและวิปัสสนาตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต ธรรม ทั้ง ๔ อย่าง รวมลงก็คือ “รูปและนาม” ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามทางแห่งวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติก็สามารถละสังโยชน์และอนุสัยที่มีอยู่ในตน ได้ตามกำลังของมรรค สามารถบรรลุมรรคผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา มีพระโสดาบันเป็นเบื้องต้น พระสกทาคามี พระอนาคามีและพระอรหันต์ตามลำดับ^{๔๑} เป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์

๒.๒ ประเภทของการบรรลุธรรม

ในระดับของการบรรลุธรรมที่จะศึกษาในที่นี้หมายเอา โลกุตตรธรรม ๙ ประการ ความเป็นพระอริยบุคคล และผู้บรรลุธรรม ๗ ประเภท ดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ โลกุตตรธรรม ๙

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗.

^{๓๙} บรรจบ บรรณรุจิ, “ชื่อเรียกปัญญาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร”, วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา, ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม – สิงหาคม ๒๕๔๕), ๔๖.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑-๑๐๙๒/๖๐๕-๖๐๗.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน กีฏาภิธานสูตร ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒., ปหาราตสูตร อง.อญจก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๖-๒๕๑., อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๐๖-๔๑๓/๔๓๕-๔๔๕.

ในคัมภีร์อภิธรรม ได้กล่าวถึง โลกุตตรธรรม ^{๔๒} คือ ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก หรือสภาวะพ้นโลก ^{๔๓} ซึ่งหมายถึง การบรรลุธรรม อันเป็นความมุ่งหมายของการศึกษาในงานวิจัยนี้ คือ

๒.๒.๑.๑ มรรค ๔ คือ ทางเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล, ญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้เด็ดขาด มี ๔ ประการ ดังนี้

(๑) **โสดาปัตติมรรค** คือ มรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานเป็นครั้งแรก, มรรคอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส

(๒) **สกทาคามีมรรค** คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส และทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลง

(๓) **อนาคามีมรรค** คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต้นได้ทั้ง ๕ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และภริษะ

(๔) **อรหัตตมรรค** คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ทั้งหมด ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ภริษะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ^{๔๔}

๒.๒.๑.๒ ผล ๔ คือ ผลที่สืบเนื่องจากการละกิเลสได้ด้วยมรรค, ธรรมารมณ์อันพระอริยะพึงเสวย ที่เป็นผลเกิดเองในเมื่อกิเลสสิ้นไปด้วยอำนาจมรรคนั้น ๆ มี ๔ ประการ คือ

(๑) **โสดาปัตติผล** คือ ผลแห่งการเข้าถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพาน, ผลอันพระโสดาบันพึงเสวย

(๒) **สกทาคามีผล** คือ ผลอันพระสกทาคามีพึงเสวย

(๓) **อนาคามีผล** คือ ผลอันพระอนาคามีพึงเสวย

(๔) **อรหัตตผล** คือ ผลอันพระอรหันต์พึงเสวย

^{๔๒} คุรยละเอียดใน อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๐/๒๗๙.

^{๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๒๖.

^{๔๔} คุรยละเอียดใน สมณสูตร อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๑/๓๕๗., สัพพสาณูปทานกถา อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๑๓-๔๑๗/๔๔๕-๔๔๘.

๒.๒.๑.๓ นิพพาน ๑ คือ สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว, ภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เพราะไร้กิเลสไร้ทุกข์เป็นอริสราภาพสมบูรณ์^{๔๕}

การกล่าวถึงนิพพานโดยตรงเพื่อให้เข้าใจนั้นบางครั้งถือเป็นเรื่องเข้าใจได้ยากถ้ายังไม่เข้าถึงสภาวะนิพพานจริง นึกก็ไม่เห็น คิดก็ไม่เข้าใจ เป็นของลึกซึ้งจริง ๆ ฉะนั้นเมื่อนิพพานนั้นเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก หยั่งรู้ได้ยาก ถ้อยคำที่จะใช้บอกตรง ๆ และสัญญาที่จะใช้กำหนดก็ไม่มีเมื่อจะกล่าวถึงนิพพาน เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น จึงจำเป็นที่จะต้องมีการกล่าวที่สื่อความหมายให้รู้นั่นคือ นิพพานจากการประมวลพอสรรพวิธีพูดถึงหรืออธิบายถึงพระนิพพานนี้ได้ ๔ อย่าง คือ ๑. แบบปฏิเสธ คือ ให้ความหมายถึงการละ การกำจัด การเพิกถอนภาวะไม่ดีไม่งาม เช่น อสังขตะ (ไม่ถูกปรุงแต่ง) อชระ (ไม่แก่) อมตะ (ไม่ตาย) เป็นต้น ๒. แบบไวพจน์หรือเรียกตามคุณภาพ คือ คำที่มีความหมายเกี่ยวกับภาวะที่สมบูรณ์หรือดีงามสูงสุด เช่น สันตะ (สงบ) ปณีตะ (ประณีต) สุทธิ (ความบริสุทธิ์) เป็นต้น ๓. แบบอุปมา คำอุปมาใช้บรรยายภาวะและลักษณะของผู้บรรลุนิพพานเป็นส่วนใหญ่ เช่น เหมือนคนข้ามมหาสมุทร เหมือนไฟดับไปไม่มีเชื้อ เป็นต้น ส่วนคำที่เปรียบเทียบนิพพานโดยตรงก็มี เช่น อโรคยะ (ความไม่มีโรค, สุขภาพสมบูรณ์) เณยะ (ถ้า, ที่กำบังภัย) ๔. แบบบรรยายภาวะโดยตรง การแสดงภาวะที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์จริงจากการปฏิบัติภาวนา เพื่อให้เห็นสภาพที่แท้จริงของการปฏิบัติธรรม^{๔๖}

(๑) ความหมายของนิพพาน คำว่า “นิพพาน” มาจาก นิ บพหน้า+วา ธาตุ หมายถึง การดับทุกในวิภวสังสาร พึงเทียบคำนี้ จากคำว่า นิพพณฺติ (ย่อมดับไป) ที่ปรากฏในรัตนสูตร และคำอื่นที่ ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า

- ปรินิพพายติ (ย่อมปรินิพพาน)
- ปรินิพพายิสสตี (จักปรินิพพาน)
- ปรินิพพายิสสามิ (จักปรินิพพาน)
- นิพพายติ (ย่อมดับไป)
- ปรินิพพุโต (ดับไปแล้ว)
- นิพพุโต (ดับไปแล้ว)^{๔๗}

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๖๖.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๒๓๒-๒๓๓.

^{๔๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนา, **นิพพานกถา**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) ตรวจ

พระนิพพาน คือ สภาพดับสังขารรูปนามทั้งหมดที่เป็นความไม่เกิดขึ้นก่อนของรูปนาม ความไม่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง หลังจากเกิดขึ้นแล้ว ความไม่มีนิमित คือสังขารที่ปรากฏเหมือนมีจริง ความไม่ชวนชวายเป็นกุศล และอกุศลเพื่อให้ตนอยู่ดีมีสุข และการไม่เกิดใหม่ ดังลักษณะของพระนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมมกัมมวรรคว่า

- อุปปาโท สงขารา. อนุปปาโท นิพพาน. (ความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้นเป็นพระนิพพาน)

- ปวตตํ สงขารา. อปวตตํ นิพพาน. (ความดำเนินไปของรูปนามเป็นสังขาร ความไม่ดำเนินไปเป็นพระนิพพาน)

- นิमित्तํ สงขารา. อนิมิต्तํ นิพพาน. (นิमित्तคือสังขารรูปนามเป็นสังขาร ความไม่มีนิमितเป็นพระนิพพาน)

- อายูหนา สงขารา. อนายูหนา นิพพาน. (ความชวนชวายเป็นกุศล และอกุศล เป็นสังขาร ความไม่ชวนชวายเป็นพระนิพพาน)

- ปฏิสนธิ สงขารา. อปปฏิสนธิ นิพพาน. (ความเกิดใหม่เป็นสังขาร ความไม่เกิดใหม่เป็นพระนิพพาน)

คำว่า “นิพพาน” นั้น ยังมีคำจำกัดความที่ควรทราบดังนี้

- นิพพาติ วัฏฏทุกขํ เอตถาติ นิพพาน. (ทุกขในวัฏฏะย่อมดับไปในสภาวะนี้ เหตุนี้ สภาวะนั้น ชื่อว่า นิพพาน (สภาวะเป็นที่ดับทุกข))

- นิพพาติ วัฏฏทุกขํ เอตสมี อธิคเตติ นิพพาน. (ทุกขในวัฏฏะย่อมดับไปเมื่อบุคคลบรรลุสภาวะนี้ เหตุนี้ สภาวะนั้น ชื่อว่า นิพพาน (สภาวะทำให้ดับทุกข))

- นิพพายเต นิพพาน. (ความดับ ชื่อว่านิพพาน (สภาวะดับทุกข))^{๔๘}

นิพพานอันเป็นสภาวะดับรูปนามดังกล่าว ยังมีปรากฏในพระบาลี ว่า

- อตถกาวจโร (หยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ) คือไม่ใช่สมมุติบัญญัติที่รู้ได้ด้วยการตรึกนึกคิด

- มภีโร (ลึกซึ้ง) ไม่ปรากฏชัดเหมือนสมมุติบัญญัติ

- ทุททโส (เห็นได้ยาก) คือไม่อาจรู้เห็นได้ด้วยปัญญาปกติที่เกิดจากการเรียนรู้ (สุตมยปัญญา) หรือเกิดจากการคิดรู้ (จินตามยปัญญา)

- ปณจิตตเวทนีโย (เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง) คือ เป็นสิ่งที่บัณฑิต

ชำระ, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๙.

^{๔๘} ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔.

ผู้เจริญวิปัสสนาบรรลุมรรคญาณและผลญาณแล้วจะพึงเห็นโดยประจักษ์^{๔๙}

(๒) นิพพาน ๒ ประเภท นิพพานมีอย่างเดียวโดยสภาวะสงบแห่งวิภูฏทุกซ์ คือ รูปนาม จำแนกเป็น ๒ ประเภท ตามการมีอยู่หรือไม่มีของขันธ ดังนี้

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานยังมีอุปาทิเหลือ) คือ การดับกิเลสของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ โดยยังมีเบญจขันธเหลืออยู่ โดยที่ท่านยังเสวยอารมณ์ที่ชอบใจและไม่น่าชอบใจทางอินทรีย์ ๕ รับรู้สุขทุกข์อยู่ หรือเรียกว่า พระเสขะ นั่นเอง

๒. อนุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ) คือ การดับกิเลสของพระอรหันต์ผู้ปรินิพพานแล้วโดยไม่มีเบญจขันธเหลืออยู่ เป็นผู้ระงับการเสวยอารมณ์ทั้งปวง เรียกว่า พระอเสขะ นั่นเอง^{๕๐}

อนุปาทิเสสนิพพาน เป็นการดับขันธที่เรียกว่า ขันธปรินิพพาน คือ ขันธในภพใหม่ที่จะเกิดขึ้นเมื่อมิได้อบรมมรรค แต่ดับสนธิไม่เกิดอีก หลังจากปรินิพพานจุดจิตของพระอรหันต์ เพราะได้อบรมมรรคแล้ว ดังนั้น การดับขันธดังกล่าวจึงปรากฏในขณะที่บรรลุมรรค แต่ไม่ใช่สภาวะที่เกิดขึ้นจริง ๆ จึงกล่าวไม่ได้ว่าเกิดขึ้นในกาลไหน ความจริงแล้ว กิเลสและขันธในภพใหม่มักเกิดขึ้นอยู่เสมอในทุก ๆ ขณะที่มีเหตุปัจจัยพร้อมมูลเมื่อยังมีได้อบรมมรรค กิเลสและขันธที่ควรเกิดขึ้นนั้นยังมิได้เกิดขึ้นแล้ว จึงมิใช่อดีต มิได้เกิดขึ้นอยู่ในปัจจุบัน จึงมิใช่ปัจจุบัน และมีได้เกิดขึ้นต่อไปแน่นอน จึงมิใช่อนาคต จึงเป็นธรรมที่พ้นไปจากกาลทั้ง ๓ ที่เรียกว่า กาลวิมุตติ แม้ความดับสนธิไม่เกิดอีกของกิเลสและขันธเหล่านั้นก็มิใช่อดีต ปัจจุบัน และอนาคต จึงเป็นกาลวิมุตติ เช่นเดียวกัน^{๕๑}

(๓) การบรรลุนิพพาน ในขณะที่บรรลุนิพพาน สติที่กำหนดรู้มักปรากฏชัดเจนขึ้นเรื่อย ๆ ในที่สุดจะสลัดอารมณ์ที่เป็นสังขารเข้าไปสู่พระนิพพานที่ดับสังขารโดยสิ้นเชิง ผู้ที่บรรลุมรรคแล้วมักพูดถึงอารมณ์ปัจจุบันและการกำหนดรู้ที่ปรากฏในขณะนั้นว่า

- ดับไปโดยฉับพลัน
- ขาดไปทันทีเหมือนใช้มีดตัดเถาวัลย์
- ตกไปทันทีเหมือนโยนของหนักลงไป

^{๔๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) ญาณ, วิปัสสนานัย เล่ม ๒, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) ตรวจชำระ, พระคันธสราภังค์ แปลเรียบเรียง, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีโอไอเซนเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๔๗๓-๔๗๕.

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๒๒/๒๕๘.

^{๕๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) ญาณ, นิพพานกถา, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) ตรวจชำระ, พระคันธสราภังค์ แปลเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๘๐-๘๖.

- หลุดออกไปทันทีเหมือนของหล่นไปจากมือ
- พ้นไปทันทีจากเครื่องพันธนาการ
- ดับไปอย่างรวดเร็วเหมือนสะเก็ดไฟ
- ออกจากที่มีดทันทีแล้วเข้าไปสู่ที่สว่าง
- ออกจากที่รกชัฏทันทีแล้วไปถึงที่โล่งแจ้ง
- จมหายไปทันทีเหมือนจมน้ำ
- หยุดชะงักทันทีเหมือนคนขี่ม้าที่วิ่งมาด้วยความเร็ว
- หายไปโดยไม่มีอะไรเลย

ขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุความดับสังขารนั้นสิ้นมากเกิดเพียงชั่วขณะจิตหนึ่งต่อจากนั้นจึงได้พิจารณาว่าความดับดังกล่าวเป็นการบรรลุธรรมหรือมรรคผลนิพพาน ผู้ที่มีความรู้ในการปฏิบัติย่อมเข้าใจว่าสภาพที่ดับสังขารเป็นพระนิพพาน สภาพที่ยังเห็นความดับโดยประจักษ์เป็นมรรคผลแล้ว เราได้พบพระนิพพานแล้วได้บรรลุโสดาปัตติมรรคและโสดาปัตติผล ผู้มีความรู้เช่นนั้นย่อมสามารถพิจารณาได้อีกว่ากิเลสที่ถูกละได้แล้วมีกี่ประการ กิเลสที่ยังเหลืออยู่มีกี่ประการ^{๕๒}

๒.๒.๒ ความเป็นพระอริยบุคคล

คัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก ในจุฬาสีหนาทสูตร ยังสามารถจัดแบ่งตามภูมิแห่งความเป็นพระอริยบุคคลได้ ๔ ระดับ คือ สมณะที่ ๑ หมายถึง พระโสดาบัน สมณะที่ ๒ หมายถึง พระสกทาคามี สมณะที่ ๓ หมายถึง พระอนาคามี สมณะที่ ๔ หมายถึง พระอรหันต์^{๕๓} มีรายละเอียดดังนี้

๒.๒.๒.๑ พระโสดาบัน ผู้บรรลุธรรมระดับที่ ๑ หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสมรรค หรือผู้เดินตามทางถูกต้องอย่างแท้จริง คือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุธรรมระดับนี้ผู้ได้บรรลุทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และ สีลัพพตปรามาส การบรรลุขั้นนี้ระดับมรรค เรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผล เรียกว่า โสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระโสดาบัน ในพระอภิธรรมปิฎกได้กล่าวถึงพระโสดาบันไว้ ๕ ประเภท ได้แก่

(๑) เอกพีชีโสดาบัน หมายถึง ผู้มีพีชคือ อตภาพอันเดียว คือ เกิดอีกครั้ง

^{๕๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ) ญาณ, วิปัสสนาญาณ เล่ม ๒, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลเรียบเรียง, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอโอเซนเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๕๒.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๓๓.

เดียว ก็จักบรรลอรหัตตผลเป็นพระเอกพีชีโสดาบัน เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระสกทาคามี

(๒) **โกลังโกลโสดาบัน** หมายถึง ผู้ไปจากตระกูลสู่ตระกูล คือเกิดในตระกูลสูงอีก ๒-๓ ครั้ง หรือเกิดในสุคติภพอีก ๒-๓ ครั้ง ก็จักบรรลอรหัตตผล เป็นพระโกลังโกลโสดาบัน เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระเอกพีชีโสดาบัน

(๓) **สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน** หมายถึง ผู้เกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง คือเวียนเกิดในสุคติภพอีกอย่างมากเพียง ๗ ครั้ง ก็จักบรรลอรหัตตผล, เป็นผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ประการ ได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่อนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็เกิดได้ไม่เกิน ๗ ครั้ง เป็นพระสัตตักขัตตูปรมโสดาบันเพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโกลังโกลโสดาบัน

(๔) **ธัมมานุสारीโสดาบัน** หมายถึง ผู้แล่นไปตามธรรม คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้า บรรลุลผลแล้วกลายเป็นทวิภูติปัตตะ เป็นพระโสดาบันผู้ธัมมานุสारी เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระสัตตักขัตตูปรมโสดาบัน

(๕) **สัทธานุสारीโสดาบัน** หมายถึง ผู้แล่นไปตามศรัทธา คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้า บรรลุลผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุตติ เป็นพระโสดาบันผู้สัทธานุสारी เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโสดาบัน ผู้ธัมมานุสारी^{๕๔}

๒.๒.๒.๒ พระสกทาคามี ผู้บรรลุธรรมระดับที่ ๒ หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว ก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ ผู้ได้บรรลุธรรมระดับนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิและปัญญา นอกจากนี้สามารถทำสังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ให้หมดสิ้นไป และยังทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลง การบรรลุธรรมระดับนี้เป็นขั้นมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรค ขึ้นผล เรียกว่าสกทาคามีผล พระอรหันต์ผู้ได้บรรลุมีชื่อว่า พระสกทาคามี^{๕๕} ในอภิธัมมัตถสังคหะ ได้กล่าวถึง พระสกทาคามีไว้ ๕ ประเภท ได้แก่

(๑) **พระสกทาคามี** บางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษย์โลกนี้แล้วไปบังเกิดเป็นเทพเจ้า ณ เทวโลก เมื่อจุติจากเทวโลกกลับมาเกิดในมนุษย์โลกนี้อีกครั้งหนึ่ง ก็ได้บรรลอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้เอง

(๒) **พระสกทาคามี** บางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษย์โลกนี้แล้ว กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาต่อไปอย่างไม่หยุดยั้งจนกระทั่งได้บรรลอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้เอง

(๓) **พระสกทาคามี** บางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษย์โลก

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๐/๑๑๒., ส.ม. (ไทย) ๑๘/๔๙๔/๓๐๔., อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๕๔.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน อง.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๖.

นี้แล้วไปบังเกิดเป็นเทพบุตร ณ เทวโลกและก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และดับขันธปรินิพพาน ณ เทวโลกนั่นเอง

(๔) พระสกทาคามี บางจำพวกเป็นเทพเจ้าสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคล ณ เทวโลกแล้วได้บรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน ณ เทวโลกนั่นเอง

(๕) พระสกทาคามี บางจำพวกเป็นเทพบุตรสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคล ณ เทวโลก แล้วจุติมาอุบัติบังเกิดในมนุษยโลกนี้แล้วได้บรรลุพระอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพานในมนุษยโลกนี้เอง^{๕๖}

๒.๒.๒.๓ พระอนาคามี ผู้บรรลุธรรมระดับที่ ๓ หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล สมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ ๓ อย่างดังกล่าว ละกามราคะและปฏิฆะได้อีก การบรรลุธรรมระดับนี้ ขึ้นมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรค ขึ้นผลเรียกว่า อนาคามีผล พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุมีชื่อว่า พระอนาคามี ในอังคุตตรนิกาย ได้กล่าวถึง พระอนาคามีไว้ ๕ ประเภท ได้แก่

(๑) **อันตรปรินิพพายี** หมายถึง ผู้ที่จะปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง กล่าวคือ พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่าง คือเกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วอายุยังไม่ถึงกึ่ง ก็ปรินิพพานมี ๓ จำพวกคือ

๑. เกิดในสุทธาวาสชั้นอวิหา ซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัปป์ แต่ก็บรรลุพระอรหัตตผลในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดได้ ก็บรรลุไม่เกินภายใน ๑๐๐ กัปป์

๒. เมื่อไม่สามารถบรรลุ พระอรหัตตผลในวันที่เกิด ก็บรรลุไม่เกินภายใน ๒๐๐ กัปป์

๓. บรรลุพระอรหัตตผลไม่เกินภายใน ๔๐๐ กัปป์

(๒) **อุปหัจจปรินิพพายี** หมายถึง ผู้ที่จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งไปแล้ว กล่าวคือ พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วจนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้วจนจะสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

(๓) **อสังขารปรินิพพายี** หมายถึง ผู้ที่จะปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก กล่าวคือ พระอนาคามีผู้ปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก

(๔) **สสังขารปรินิพพายี** หมายถึง ผู้ที่จะปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก กล่าวคือ พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความ

^{๕๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **วิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: เฉลิมชาญาณการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๓๑๖-๓๑๗.

เพียรมาก

(๕) อุทธังโสโตกนิฐคามิ หมายถึง ผู้มีกระแสนในเบื้องบนไป สู่ชั้น
อกนิฐภพ^{๕๗} กล่าวคือ พระอนาคามีผู้มีกระแสนในเบื้องบนไปสู่อกนิฐภพ คือเกิดในสุทธาวาส
ภพใดภพหนึ่งแล้วก็จะเกิดเลื่อนต่อไปจนถึงอกนิฐภพแล้วจึงปรินิพพานในภพนั้น^{๕๘}

พระอนาคามีบุคคลส่วนใหญ่ไปปฏิสนธิในสุทธาวาสภูมิทั้ง ๕ และการที่
ท่านจะไปปฏิสนธิในสุทธาวาสภูมิชั้นใดนั้น แล้วแต่อินทรีย์ ทั้ง ๕ คือ

๑) พระอนาคามีที่มีสัทอินทรีย์ แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่น ๆ เมื่อจุติ
แล้วย่อมไปปฏิสนธิใน อวิหาภูมิ

๒) พระอนาคามีที่มีวิริยอินทรีย์ แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่น ๆ เมื่อจุติแล้ว
ย่อมไปปฏิสนธิในอตปภาภูมิ

๓) พระอนาคามีที่มีสดินอินทรีย์ แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่น ๆ เมื่อจุติแล้ว
ย่อมไปปฏิสนธิในสุทสสาภูมิ

๔) พระอนาคามีที่มีสมาธิอินทรีย์ แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่น ๆ เมื่อจุติ
แล้วย่อมไปปฏิสนธิในสุทสสิภูมิ

๕) พระอนาคามีที่มีปัญญอินทรีย์ แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่น ๆ เมื่อจุติ
แล้วย่อมไปปฏิสนธิในอกนิฐาภูมิ^{๕๙}

๒.๒.๒.๔ พระอรหันต์ ผู้บรรลุนิพพานระดับที่ ๔ เป็นระดับสุดท้าย ผู้ได้บรรลุนิพพาน
ระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา
สามารถละกิเลสได้อีก ๕ อย่าง คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา การบรรลุนิพพาน
ระดับนี้ขั้นมรรค เรียกว่า อรหัตตมรรค ขึ้นผล เรียกว่า อรหัตตผล พระอรหันต์บุคคล ผู้ได้บรรลุมีชื่อว่า
พระอรหันต์ ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้กล่าวถึง พระอรหันต์ไว้เป็นประเภทต่าง ๆ ดังนี้

(๑) ตามวิธีปฏิบัติ ๒ ประเภท

๑. สุขขวิปัสสกะ หมายถึง ผู้เห็นอย่างแท้จริง คือ ผู้มีได้ฌานสำเร็จ
อรหัตตผลด้วยเจริญแต่วิปัสสนาล้วน

๒. สมถยานิก ผู้มีสมถะเป็นยาน คือ ท่านผู้เจริญสมถะจนได้ฌาน

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗.

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๔/๑๔๓.

^{๕๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: เฉลิมชาญาณการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๓๒๐.

สมาบัติแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จอรหัตตผล^{๖๐}

(๒) ตามผลที่ได้ ๔ ประเภท มีดังนี้

๑. สุขวิปัสสกะ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน

๒. เทวิชชะ^{๖๑} ผู้ได้วิชา ๓

๓. ฉฬภิญโญ^{๖๒} ผู้ได้อภิญญา ๖

๔. ปฏิสัมภีทปัตตะ^{๖๓} ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔

ความเข้าใจในความเป็นพระอรหันต์โดยความหมายตามเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ดังต่อไปนี้

เจโตวิมุตติ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต เป็นชื่อของอรหัตตผลจิต ซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูกคือกิเลสทั้งปวง เป็นสมาธิในอรหัตตผล ผู้เจริญสมณะเพื่อให้เกิดสมาธิได้ ฌาน ได้แก่ รูปฌาน ๔ ในจตุกกนัย หรือรูปฌาน ๕ ในปัญจกนัยและอรูปฌาน ๔^{๖๔} และนิโรธสมาบัติใช้ฌานเป็นบาทเจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลุอรหัตตผล ก็ได้ชื่อว่า อุกโกฏวิมุตติ คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึงท่านผู้หลุดพ้นจากรูปฌานด้วยอรูปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณภาวนาได้สัมผัสนิโมกษ์ ๘ คือ ฌานสมาบัติและนิโรธสมาบัติ^{๖๕} ด้วยนามกาย ท่านย่อมได้ เจโตวิมุตติ ขึ้นอรูปสมาบัติ และสิ้นอาสวะ เพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ ปัญญาวิมุตติ ดังนั้น พระอรหันต์อุกโกฏวิมุตติ ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ^{๖๖} ดังนั้นพึงทราบว่าการบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเสมอ^{๖๗}

ปัญญาวิมุตติ คือ ปัญญาในอรหัตตผลซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูกคือ กิเลสทั้งปวง ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุตติคือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนา

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๕๓), หน้า ๕๑๔.

^{๖๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕.

^{๖๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๔.

^{๖๓} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๔๒-๒๔๓.

^{๖๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓-๖๒๖/๔๑๓-๔๑๕.

^{๖๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙-๑๓๐/๗๕-๗๖.

^{๖๖} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๓๐๘-๓๒๐.

ล้วน ๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา (สุขวิปัสสกะ) แต่โดยความจริงแล้ว ย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย^{๖๘} ดังข้อความว่า “อันที่จริงได้ เจโตวิมุตติด้วย เพราะการได้ปัญญาวิมุตติส่อความคุมถึงอยู่แล้วว่าต้องได้เจโตวิมุตติด้วย”^{๖๙} ถ้ามีแต่ปัญญาวิมุตติอย่างเดียว หมายถึงพระอรหันต์เท่านั้น ดังพุทธพจน์ว่า “อานนท์ ภิกษุผู้รู้ถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษ ของวิญญานฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ และอุปายสัลดออกจากวิญญานฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ นี้ตามความเป็นจริง ย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ถื้อมัน ภิกษุนี้เราเรียกว่าผู้เป็นปัญญาวิมุตติ”^{๗๐}

ดังนั้น พระอรหันต์ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ได้เฉพาะรูปฌานก็ติ ได้ทั้งรูปฌาน อรูปฌาน และนิโรธสมาบัติก็ติ ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติทั้งหมด^{๗๑} แสดงให้รู้ว่า สมณะและวิปัสสนา เป็นธรรมคู่กันทั้งมรรคและผล เจโตวิมุตติเป็นผลของสมณะ ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา แต่ถ้าได้รูปสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหันต์ ย่อมได้ชื่อว่า อุกโตภาควิมุตติ^{๗๒}

(๓) โดยคุณวิเศษ ๒ ประเภท

๑. ปฏิสัมภิทาปัตตะ คือ ผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ ประการ คือ

- อตถปฏิสัมภิทา คือ แตกฉานในอรรถ
- ฌัมมปฏิสัมภิทา คือ แตกฉานในธรรม
- นิรุตติปฏิสัมภิทา คือ แตกฉานในภาษา
- ปฏิภาณปฏิสัมภิทา คือ แตกฉานในปฏิภาณ ไหวพริบ

ปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ อย่างนี้ อุบัติขึ้นพร้อมกัน ในขณะที่ท่านได้บรรลุอรหัตตมรรค อรหัตตผล

๒. อัปปฏิสัมภิทาปัตตะ คือ พระอรหันต์บุคคลผู้ซึ่งไม่แตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ เรียกว่า มูลพระอรหันต์ คือ พระอรหันต์ผู้ไม่มีความรู้ในพระปริยัติธรรม^{๗๓}

สรุปว่า ประเภทของการบรรลุธรรม หรือความหลุดพ้นในงานวิจัยนี้ มุ่งเน้น

^{๖๘} รายละเอียดใน งบ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^{๖๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง, หน้า ๓๑๑.

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๘/๗๔-๗๕.

^{๗๑} รายละเอียดใน งบ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^{๗๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘) เรียบเรียง, เอกสารประกอบการสอน รายวิชา สติปัญญาภาวนา, (นครปฐม: ม.ป.ท., ๒๕๕๖), หน้า ๔๘๕-๔๘๗.

^{๗๓} พระดร.ภททันตะ อาสภมหาเถร ฌัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๙๒.

โลกุตตรธรรม ๙ โดยตรง พระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาบัน จนถึงพระอรหันต์เท่านั้น โดยอาศัยการ ตัดสังโยชน์และกิเลสต่าง ๆ ตามลำดับขั้นตอนตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต้น จนถึงเบื้องสูง คือการตัด สังโยชน์ให้หมดไปจากจิตใจ อยู่ในอารมณ์ที่เป็นสุขเพราะใจเป็นอิสระจากเครื่องผูกมัดร้อยรัดทั้ง ปวงไม่มีเครื่องผูกมัด คือกิเลสทั้งหลายเหล่านั้นแล้ว

๒.๒.๓ ผู้บรรลุลหุตรธรรม ๗ ประเภท

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย สามารถแบ่งผู้บรรลุลหุตรธรรมออกได้ ๗ ประเภท ดังต่อไปนี้

๒.๒.๓.๑ อุภโตภาควิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึงท่านผู้หลุดพ้น จากรูปกายด้วยอรุพสมำบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญ สมถภาวนา ได้สัมผัสสัวิโมกษ์ ๘ ด้วยนามกาย ได้เจโตวิมุตติขึ้นอรุพสมำบัติ และสิ้นอาสวะเพราะ เห็นด้วยปัญญา เป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ อุภโตภาควิมุตติ นั้น มี ๕ ประเภท คือ บุคคลผู้ ได้อรุพสมำบัติ ๔ ออกจากอรุพสมำบัติแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายบรรลุพระอรหันต์มี ๔ ประเภท และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมำบัติแล้วบรรลุพระอรหันต์ ๑ ประเภท

อีกประการหนึ่ง แม้ผู้เข้าวิโมกษ์ ๘ ได้ ทั้งอนุโลม และปฏิโลม เข้าออกได้ ตามความต้องการ และอาสวะทั้งหลายก็สิ้นไปด้วย ประจักษ์แจ้ง เข้าถึง รู้ยิ่งเอง ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไม่มีอาสวะก็เรียกว่า อุภโตภาควิมุตติ เช่นกัน^{๗๔}

๒.๒.๓.๒ ปัญญาวิมุตติ คือ หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญ วิปัสสนาล้วน ๆ มิได้สัมผัสสัวิโมกษ์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา ปัญญาวิมุตติบุคคลมี ๕ ประเภท คือ พระอรหันต์สุขวิปัสสกะ ๑ ประเภท และบุคคลผู้ออกจากภวนทั้ง ๔ แล้ว บรรลุพระอรหันต์ ๔ ประเภท แต่ถ้าได้อรุพาวจรฌาน ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง บรรลุเป็นพระอรหันต์ ย่อมได้ ชื่อว่า “อุภโตภาควิมุตติบุคคล” เหมือนกัน

๒.๒.๓.๓ กายสักขี คือ ผู้เป็นพยานในนามกาย หมายถึงท่านที่ได้สัมผัสสัวิโมกษ์ ๘ ด้วยนามกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติ ผลขึ้นไป จนถึงท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์ที่มีสมาธิทริยแก่กล้าในการปฏิบัติ

๒.๒.๓.๔ ทิฏฐิปัตตะ คือ ผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิ หมายถึงท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้อง และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อพระอรหันต์ที่มีปัญญาทริยแก่กล้าในการปฏิบัติ

^{๗๔} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๕-๖๖/๘๓-๘๔.

๒.๒.๓.๕ สัทธาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้น ด้วยศรัทธา หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจ ถูกต้อง ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหัตที่มี สัทธินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ

๒.๒.๓.๖ ธัมมานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามธรรม หมายถึงพระอริยบุคคลผู้บำเพ็ญ อริยมรรค ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลมีปัญญาแก่กล้าเป็น ตัวนำ

๒.๒.๓.๗ สัทธานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามศรัทธา หมายถึง ท่านผู้ดำรงอยู่ใน ความเป็นโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นตัวนำ^{๗๕}

๒.๓ เหตุให้เกิดการบรรลุธรรม

จากการศึกษาทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง ทำให้พบว่า กัลยาณมิตรนั้นเป็นเหตุให้ เกิดการบรรลุธรรม กัลยาณมิตรในบทนี้ผู้วิจัยหมายเอาบุคคล และธรรมที่สบายแก่จริต ดังนี้

๒.๓.๑ กัลยาณมิตรในฐานะบุคคล

กัลยาณมิตรเป็นจุดเริ่มต้นในการชักนำเข้าสู่ทางชีวิตที่ตรงตามการไปสู่จุดหมาย ของพระพุทธศาสนาได้นั้น ก็ต้องอาศัยความมีกัลยาณมิตรเป็นสำคัญ เพราะว่าเมื่อมีกัลยาณมิตร มี ผู้ที่ชี้แนะทางที่ถูกต้องแล้ว ก็จะทำให้บุคคลเริ่มรู้จัก เริ่มมีความเข้าใจหรือความเห็นทางที่ ถูกต้องนั้น ก็คือสัมมาทิฐิ ซึ่งจะช่วยให้เดินทางไปได้ ถ้าไม่มีกัลยาณมิตร ก็มองไม่เห็น ไม่รู้ แม้กระทั่งว่าทางเดินอยู่ที่ไหน ทำให้ดำเนินชีวิตผิดพลาดได้ เหมือนวนเวียนอยู่ในป่าหลงไปหลงมา บางทีตลอดชีวิต ก็ไม่ได้เข้าสู่ทางที่ถูกต้อง กัลยาณมิตรนั้นเหมือนกับเป็นผู้ที่รู้ทางเพราะเคย เดินทางนั้นมาแล้ว ดังตัวอย่างต่อไปนี้

(๑) กรณีของอนาถปิณฑิกเศรษฐี^{๗๖}

มีมหาเศรษฐีคนหนึ่ง ชื่ออนาถปิณฑิกเศรษฐี ผู้ซึ่งเป็นมหาอุบาสกใน พระพุทธศาสนา ท่านเศรษฐีเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา มีความมั่นคงในพระพุทธศาสนา แต่ว่าบุตร ของท่านชื่อว่า กาละ กลับไม่มีความเลื่อมใส ไม่ปรารถนาที่จะไปสู่สำนักของพระพุทธเจ้า แม้ใน ยามที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาสู่เรือนก็ไม่ปรารถนาจะเห็นไม่ปรารถนาจะฟังธรรมไม่ปรารถนาทำการ ขวนขวายกิจเพื่ออภิษุสงฆ์ ถึงถูกบิดาห้ามปรามมิให้ทำแบบนี้ก็ไม่ฟัง และทำตามในสิ่งที่บิดา

^{๗๕} คุรยละเอียดใน อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๑๔/๒๐-๒๑.

^{๗๖} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๑๔๗/๒๗๐.

ปรารถนา เมื่อเศรษฐีรู้ว่าบุตรของตน ยึดถือทูลภูมิมานะ หากมีความเห็นผิดอย่างนี้ต่อไป จักต้องตก
อเวจีแน่นอน

ดังนั้นเศรษฐีคิดว่าเมื่อตนยังมีชีวิตการที่จะให้บุตรของตนเองตกนรกนั้น
เป็นสิ่งไม่ควร จึงคิดหาอุบายเพื่อให้บุตรไปฟังธรรม โดยจ้างบุตรให้ไปรักษาอุโบสถศีลและฟังธรรม
เป็นเงินจำนวน ๑๐๐ กหาปณะ^{๗๗} ครั้งแรกนายกาละ ได้ไปสู่วิหารรักษาอุโบสถ แต่ไม่ได้ฟังธรรม
เขาไปนอนตามมุมที่เขาต้องการ พอรุ่งขึ้นก็กลับไปบ้าน บิดาของเขาจึงให้คนรับใช้นำอาหารมาให้
ทาน ไม่ยอมทานอาหารจนกว่าจะได้รับเงินวันต่อมา เศรษฐีส่งเขาไปอีกโดยกำชับว่าจะให้เพิ่มเป็น
๑,๐๐๐ กหาปณะ แต่มีข้อแม้ว่าเขาต้องยืนตรงพระพักตร์ของพระศาสดาแล้ว เรียนเอาธรรมมาบทหนึ่ง
นายกาละยอมตกลงไปฟังธรรม ยืนตรงพระพักตร์ของพระศาสดา มีความตั้งใจว่าจะเรียนเอาบท
แห่งธรรมบทเดียวแล้วจะกลับ ลำดับนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงกระทำให้เขาจำบทแห่งธรรมไม่ได้
เขากำหนดจดจำบทแห่งธรรมนั้นไม่ได้ จึงตั้งใจฟังว่า จักเรียนบทต่อไป การที่เขาตั้งใจว่าจะเรียน
บทต่อไป ชื่อว่าได้ฟังธรรมด้วยความเคารพ เมื่อเขาตั้งใจฟังโดยเคารพอย่างนี้ ธรรมย่อมเกิดมีในใจ
เขาตั้งใจฟังด้วยดีด้วยคิดว่า จักเรียนบทต่อไป ในที่สุดจึงตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลบรรลุเป็นพระโสดาบัน
เป็นอริยบุคคลขั้นต้นในพระพุทธศาสนา

ในวันรุ่งขึ้นนายกาละกลับไปบ้านพร้อมกับภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าทรงเป็น
ประมุข นายกาละกลับบ้านด้วยกังวลว่า ขอบิดาอย่าได้ให้ทรัพย์ต่อหน้าพระพักตร์ของพระศาสดาเลย
เพราะความละอายที่ตนเองเป็นผู้รักษาอุโบสถศีลและฟังธรรมเพราะเห็นแก่เงินในวันก่อนในวันนั้น
บิดาของเขาต้อนรับพระพุทธองค์และกราบทูลความพอใจที่บุตรของเขาได้เปลี่ยนไป วันก่อนไม่ได้เงิน
ค่าจ้างไปวัดมาก็ไม่ยอมทานข้าว แต่วันนี้เขาไม่ต้องการเงิน พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การได้โสดาปัตติผล
ของบุตรท่าน ประเสริฐยิ่งกว่าสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิหรือสมบัติในเทวโลก และพรหมโลก
เพราะการได้สมบัติทั้งหลายแม้จะเป็นสมบัติที่ประณีต แต่ก็ยังไม่ได้คัตติที่แน่นอน คือต้องวนเวียน
อยู่ในสังสารวัฏหรือตกไปสู่อบายภูมิ ๔ ในยามที่หมดบุญหรือเพราะความประมาท ส่วนการได้
บรรลุเป็นพระโสดาบันนั้น แม้จะมากเกิดอีก ก็ไม่เกิน ๗ชาติ ที่สำคัญในระหว่างนี้ ไม่ไปสู่อบายภูมิ
ทั้ง ๔ แน่นอน จะเห็นว่าท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีนอกจากความเป็นบิดาทาทางโลกที่เขาสมมุติกัน
แล้ว ยังเป็นผู้มีส่วนแห่งบิดาทาทางธรรมให้แก่บุตร คือท่านเลี้ยงดูบุตรของท่านให้เติบโตใหญ่ ให้อายุ
เครื่องอำนวยความสะดวกทางโลกทุกอย่างที่สามารถให้ได้แล้ว ยังชวนขยายสมบัติทางธรรมให้บุตร
ได้ครอบครอง ถือว่าท่านเป็นกัลยาณมิตรทั้งทางโลกและทางธรรมไปพร้อมกัน

(๒) กรณีของนางขุชชุตตรา^{๗๘}

^{๗๗} อัตราเงินของอินเดียโบราณ มีมาตราดังนี้ ๕ มาสก เท่ากับ ๑ บาท ๔ บาท เท่ากับ ๑ กหาปณะ.

^{๗๘} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓/๑๕/๒๒๐-๓๐๙.

อีกเรื่องหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าคนรับใช้ก็เป็นกัลยาณมิตรให้กับเจ้านายของตนเองได้จนนายยอมให้อยู่ในฐานะอาจารย์ มีหญิงรับใช้คนหนึ่งของพระนางสามาวดีอัคมเหสีของพระเจ้าอุเทนชื่อว่า นางขุชชุตตรา แต่ทุกวันพระราชได้ประทานทรัพย์เพื่อเป็นค่าดอกไม้ให้แก่พระนางสามาวดีวันละ ๘ กหาปณะ นางได้รับหน้าที่จัดการดอกไม้พวกนี้เป็นประจำ วันหนึ่งเจ้าของร้านขายดอกไม้ไม่วางที่จะขาย เพราะกำลังจัดเตรียมไทยธรรมเพื่อถวายพระพุทธเจ้าพร้อม กับหมู่ภิกษุสงฆ์ขณะเดียวกันเจ้าของร้านดอกไม้ได้ชวนนางให้มาช่วยจัด นางได้อยู่ช่วยจนกระทั่งถึงตอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่ออนุโมทนา พอนางตั้งใจฟังคำอนุโมทนาจบลง ก็ได้บรรลุเป็นพระโสดาบันบุคคล เมื่อบรรลุเป็นพระโสดาบันขึ้นชื่อว่าผิดศีล ๕ ย่อมไม่มี ปกตินางจะหักค่าดอกไม้ไว้ ๔ กหาปณะเป็นอย่างนี้เรื่อยมาทุกวัน

พอบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันแล้วนางจ่ายค่าดอกไม้ทั้งหมดเมื่อดอกไม้ได้มากกว่าวันอื่น ๆ เป็นเหตุให้พระนาง สามาวดี สงสัยว่าพระราชคงประทานค่าดอกไม้เพิ่มให้ถาเมนางขุชชุตตรา ได้ความว่าที่ผ่านมาเธอได้ยกยอดค่าดอกไม้ไว้ ๔ กหาปณะทุกวัน และเล่าเรื่องทั้งหมดให้พระนางฟังพระนางสามาวดีแทนที่จะแสดงความโกรธเหมือนบุคคลทั่ว ๆ ไป กลับไม่กล่าวโทษอะไรแก่นางเลย แถมยังชมเชยที่นางได้มีโอกาสฟังธรรม และขอให้นางกล่าวสอนธรรมให้ฟัง นางขุชชุตตราได้นั่งแสดงธรรมที่ตนได้ฟังมา พอนางแสดงธรรมจบลง พระนางสามาวดีพร้อมด้วยหญิงผู้เป็นบริวารอีก ๕๐๐ คน ได้บรรลุเป็นพระโสดาบันเช่นกัน หญิงทั้งหลายเหล่านั้นได้กราบไหว้นางขุชชุตตรา และตั้งนางไว้ในฐานะเป็นมารดาและอาจารย์ ในกาลต่อมาจึงส่งนางไปฟังธรรมกับพระพุทธเจ้าแล้ว ให้กลับมาแสดงให้พระนางสามาวดีพร้อมบริวารฟัง ทำอย่างนี้เป็นประจำ ทำให้นางมีความชำนาญในการแสดงธรรม และได้รับการตรัสรับรองจากพระพุทธเจ้าว่านางเป็นผู้เลิศกว่าสาวิกาทั้งหลายด้านการแสดงธรรม

(๓) กรณีของพระอังคสิมมเถระ^{๗๙}

พระอังคสิมมเถระ ก็เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่ได้อาศัยกัลยาณมิตรแล้วทำให้ชีวิตเปลี่ยนไปในทางที่ดี ตามประวัติ ในอดีตท่านเคยหลงผิดได้กระทำความบาปผิด โดยการฆ่าคนถึง ๙๙๙ คน เพื่อหวังจะได้เรียนวิชาชุบชีวิตคนตายให้ฟื้น ภายหลังได้พระพุทธเจ้าเป็นกัลยาณมิตรสำนักผิดในบาปกรรมที่ได้กระทำความ บาปแล้วได้บวชในสำนักของพระศาสดา ตั้งใจบำเพ็ญเพียรจนบรรลุพระอรหันต์

๒.๓.๒ กัลยาณมิตรในฐานะธรรมที่สบาย

บุคคลมีพื้นเพของจิต พื้นนิสัย ลักษณะความประพฤติที่หนักไปทางใดทางหนึ่ง

^{๗๙} ม.ม.(บาลี) ๑๓/๓๔๗/๓๓๓, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๔๗/๔๒๑.

ตามสภาพจิตที่เป็นปกติของบุคคลนั้น ๆ ตัวความประพฤติหรือลักษณะนิสัยนั้นเรียกว่า จริยา บุคคลผู้มีลักษณะนิสัยและความประพฤติดังนั้น ๆ เรียกว่า จริต เช่น คนมีราคะจริยาเรียกว่า ราคะจริยา เป็นต้น^{๘๐} จริตนั้นแบ่งออกได้ ๖ ประเภท ดังนี้

๒.๓.๒.๑ ราคะจริต^{๘๑} ผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางราคะ ประพฤติหนักไปทางรักสวयรักงาม ละมุนละไม ธรรมเนียมที่เหมาะสม คือ อสุภะ

๒.๓.๒.๒ โทสะจริต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโทสะ ประพฤติหนักไปทางใจร้อนหงุดหงิดรุนแรง ธรรมเนียมที่เหมาะสมคือเมตตา (รวมถึงพรหมวิหารข้ออื่น ๆ และกสิณ โดยเฉพาะวรรณกสิณ)

๒.๓.๒.๓ โมหะจริต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโมหะ ประพฤติหนักไปทางเขลา เหมะงาย เชื่อง่าย งมงาย ใครว่าอย่างไรก็คอยเห็นคล้อยตามไป พึ่งแก้ด้วยการเรียน ไต่ถามฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาลหรืออยู่กับครู (ธรรมเนียมที่เกื้อกูลคือ อานาปานสติ)

๒.๓.๒.๔ สัทธาจริต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติมีลักษณะนิสัยมากด้วยศรัทธา ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ชื่นบาน น้อมใจ เลื่อมใสโดยง่าย พึงชักนำไปในสิ่งที่ควรแก้ความเลื่อมใส และความเชื่อที่มีเหตุผล เช่น ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย และศีลของตน (อนุสติ ๖ ข้อแรก ได้ทั้งหมด)

๒.๓.๒.๕ พุทธิจริต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัย ความประพฤตินักไปทางใช้ความคิดพิจารณา และมองไปตามความจริง พึงส่งเสริม ด้วยแนะนำให้ใช้ความคิดพิจารณาสภาวะธรรมและสิ่งต่าง ๆ ที่ให้เจริญปัญญา เช่น พิจารณาไตรลักษณ์ (ธรรมเนียมที่เหมาะสมคือ มรณสติอุปสมานุสติ จตุธาตววัฏฐาน อาหาเร ฏีกูลสัญญา)

๒.๓.๒.๖ วิตกจริต ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤตินักไปทางชอบครุ่นคิดวทวน นึกคิดจับจิตฟังชาน พึ่งแก้ด้วยสิ่งที่สะกิดอารมณ์ เช่น เจริญอานาปานสติ (หรือเพ่งกสิณ เป็นต้น)

อย่างไรก็ตาม ในแต่ละบุคคลมักมีจริตผสม เช่นราคะผสมกับวิตก โทสะผสมกับพุทธิ เป็นต้น ในการปฏิบัติห้วงความก้าวหน้า ต้องเลือกธรรมเนียมเหมาะสมกับจริตของตน คือได้ธรรมเป็นที่สบาย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

^{๘๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๕๓.

^{๘๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๔๓/๑๐๙.

(๑) กรณีพระจุฬป็นถ^{๘๒} ได้อารมณ์กรรมฐานที่เหมาะสม

พระจุฬป็นถ เป็นน้องชายของพระมหาป็นถ ท่านบวชตามการสนับสนุนของพี่ชาย เมื่อแรกบวชท่านเป็นคนมีปัญหาที่มาก ไม่สามารถท่องมนต์หรือเข้าใจอะไรได้เลย จึงทำให้ท่านถูกพระพี่ชายของท่านขับไล่ออกจากสำนัก เมื่อพระพุทเจ้าทราบความจริงได้ให้ประทานผ้าเช็ดพระบาทสีขาวบริสุทธิ์ให้ ท่านไปลูบ จนในที่สุดท่านพิจารณาเห็นว่าผ้าขาวเมื่อถูกลูบมีสีคล้ำลง จึงนำมาเปรียบกับชีวิตของคนเราที่ไม่มีความยั่งยืน ท่านจึงได้เจริญวิปัสสนาและบรรลุพระอรหันต์เพราะสิ่งที่ท่านพบจากการลูบผ้า ขาวนั่นเองเมื่อท่านบรรลุพระอรหันต์ ท่านได้ปฏิสัมภิทาญาณชำนาญในการใช้มนมยิทธิ ท่านจึงได้รับการยกย่องจากพระพุทเจ้าให้เป็น ผู้เป็นเอตทัคคะในด้านชำนาญในมนมยิทธิ พระจุฬป็นถ เป็นตัวอย่างสำคัญที่แสดงให้เห็นว่า ปัญญาในการตรัสรู้ ไม่เกี่ยวกับปัญญาในการจำเรียนรู้ทั่วไป (สัญญา) ปัญญาในการตรัสรู้คือจินตมยปัญญา กล่าวคือความสามารถที่จะใช้ปัญญาแยกแยะที่เกิดจากใช้ปัญญาภายในพิจารณาให้ เห็นความจริงของโลกได้ด้วยตนเองได้หรือไม่ การท่องจำหรือเรียนเก่งไม่เก่งจึงไม่ใช่อุปสรรคในการตรัสรู้ธรรม

(๒) กรณีพระนันทะเถระ^{๘๓} ได้ธรรมเหมาะสมถูกจริตของตน

พระนันทเถระ ออกผนวชด้วยความจำใจ เพราะมีความเกรงใจต่อพระพุทเจ้าที่ชวนท่านออกผนวชในวันที่ท่านจะอภิเษกสมรส กับนางชนบทกัลยาณี ทำให้ในช่วงแรกที่ท่านออกผนวชท่านไม่ได้มีความตั้งใจในการปฏิบัติธรรมเลย เพราะความกระสันใครจะลามวนว แต่หลังจากท่านได้สติแล้วจึงได้ตั้งใจบำเพ็ญเพียรจนบรรลุพระอรหันต์ได้ในที่สุด โดยหลังบรรลุธรรมแล้วท่านกลับกลายเป็นผู้ที่มีความสำรวมระวังอินทรีย์เป็นอย่างยิ่ง พระพุทเจ้าจึงทรงยกย่องท่านให้เป็นพระเอตทัคคะผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในด้าน ผู้ทรงอินทรีย์สังวร

การบรรลุธรรมของท่าน เมื่อออกผนวชแล้ว พระนันทะมีความกังวลคำนึงถึงแต่คำขอร้องของนางชนบทกัลยาณีที่ให้รับเสด็จกลับ พระนันทะจึงไม่มีความตั้งใจอันใดในการปฏิบัติธรรม พระพุทเจ้าทราบความนั้นจึงเสด็จมาเยี่ยมและชวนพระนันทะไปที่ต่าง ๆ เพื่อให้เห็นหญิงที่สวยงามกว่านางชนบทกัลยาณี พระนันทะเที่ยวตามเสด็จเรื่อยไปจนมีความพอใจในหญิงเหล่านั้น พระพุทเจ้าทราบความจริงออกพระโอษฐ์คำประกันว่า ถ้าพระนันทะสามารถปฏิบัติธรรมจนบรรลุพระอรหันต์ได้ พระองค์จะสามารถพาหญิงเหล่านั้นมาให้แต่งงานกับ พระนันทะเอง จากนั้นมาท่านพระนันทะจึงตั้งใจบำเพ็ญเพียรอย่างหนัก พระสงฆ์ที่ทราบความจริงพากันล้อเลียนท่าน ทำให้ท่านเกิดความละอายใจ จึงหลีกตนหนีไปบำเพ็ญเพียรแต่ผู้เดียว จนในที่สุดท่านได้สติว่า

^{๘๒} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๕/๔๑, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕/๓๒.

^{๘๓} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๒/๓๖, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๑

"ความรักไม่มีที่สิ้นสุด ความรักทำให้เกิดความทุกข์ และความเศร้าโศกเสียใจไม่มีที่สิ้นสุด" ท่านจึงเกิดความสลดใจและละวางความรักลงได้ ในไม่ช้าท่านก็บำเพ็ญเพียรต่อจนได้บรรลुพระอรหันต์

(๓) กรณีของพระนางรูปนันทเถรี^{๘๔} ได้กรรมฐานพิจารณาเห็นรูปไม่เที่ยง

พระนางรูปนันทานั้น เมื่อบวชแล้วพระนางไม่กล้าเข้าเฝ้าศาสดาเพราะเกรงถูกตำหนิ พระนางได้ยินว่า พระศาสดาตรัสว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงไม่เสด็จไปเผชิญพระพักตร์พระศาสดา ด้วยทรงเกรงว่า พระศาสดาจะพึงตรัสโทษในรูปแม้ของเราซึ่งนำดูน่าเลื่อมใสอย่างนี้

ในวันหนึ่ง มีโอกาสไปฟังธรรมพระพุทเจ้า ดำริว่า "วันนี้ รูปนันทาจักมาที่บำรุงของเราธรรมเทศนาเช่นไรหนอแล จักเป็นที่สบายของเธอ" ทรงทำความตกลงพระหฤทัยว่า "รูปนันทานั้น หนักในรูปมีความเยื่อใยในอรรถาพอย่างรุนแรง การบรรเทาความเมาในรูปด้วยรูปนันทาแล เป็นที่สบายของเธอ ดุจการบ่งหนามด้วยหนามฉะนั้น" ในเวลาที่พระนางเข้าไปสู่วิหารทรงนิรมิตหญิงมีรูปสวยพริ้งผู้หนึ่งอายุราว ๑๖ ปี นุ่งผ้าแดง ประดับแล้วด้วยอาภรณ์ทุกอย่าง ถือพัตยีนถวายเป็นงานพุดอยู่ในที่ใกล้พระองค์ด้วยกำลังพระฤทธิ์

ก็มีเฉพาะพระศาสดาและพระนางรูปนันทาเท่านั้น ทรงเห็นรูปหญิงนั้น พระนางแลดูเห็นรูปหญิงยืนอยู่ในที่ใกล้แล้ว แลดูอรรถาพของตน รู้สีกว่าตนเหมือนนางกาซึ่งอยู่ข้างหน้านางพระยา ได้มีสีเนหาในรูปนั้นอย่างรุนแรง พระศาสดาทรงทราบความยินดีอย่างสุดซึ้งซึ่งในรูปนั้นของพระนาง พอเมื่อจะทรงแสดงธรรม จึงทรงแสดงรูปนั้นให้ล่วงภาวะของผู้มีอายุ ๑๖ ปี มีอายุราว ๒๐ ปี พระนางรูปนันทาได้เห็นมีจิตเบื่อหน่ายน้อยหนึ่งว่า รูปนี้ไม่เหมือนรูปก่อนหนอ ทรงแสดงความแปรเปลี่ยนเพศ ของหญิงนั้น โดยลำดับเที่ยว คือ เพศหญิงคลอดบุตรครั้งเดียว เพศหญิงกลางคน เพศหญิงแก่ เพศหญิงแก่ คร่ำคร่ำแล้วเพราะชรา แม้พระนางก็ทรงเบื่อหน่ายรูปนั้น ในเวลาที่ทรุดโทรมเพราะชราโดยลำดับเหมือนกับว่า โอรูปนี้หายไปแล้ว ๆ ครั้นทรงเห็นรูปนั้นมีพินหัก ผมหงอก หลังโก่ง มีซี่โครงขึ้นดุจกลอนเรื่อน มีไม้เท้ายันข้างหน้า งก้นอยู่ ก็ทรงเบื่อหน่ายในขณะนั้นเอง หญิงนั้นทั้งไม้เท้าและพัดใบตาลล้มลงที่ภาคพื้น จมลงในมูตรและกรีสของตน กลิ้งเกลือกไปมา พระนางรูปนันทาทรงเห็นหญิงนั้นแล้ว ทรงเบื่อหน่ายเต็มที่ พระศาสดาทรงแสดงมรณะของหญิงนั้นแล้วพระนางรูปนันทา ทรงพิจารณาซากศพนั้นแล้ว ทรงเห็นอรรถาพ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงว่า หญิงนี้ถึงความแก่ ถึงความเจ็บ ถึงความตาย ความแก่ ความเจ็บและความตาย จักมาถึงแก่อรรถาพแม้นี้ อย่างนั้นโดยความเป็นทุกข์โดยความเป็นอนัตตาทีเดียว พระนางนันทา ทรงส่งญาณไปตามกระแสเทศนา จนบรรลुบรรลุโสดาปัตติผลและพระองค์ตรัสสุญญตกรรม

^{๘๔} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๕๖/๒๐๓, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๖/๗๘

ฐานต่อไป จนพระนางได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

๒.๓.๓ คุณค่าของกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตรมีความสำคัญได้^{๘๕} ก็เพราะกัลยาณมิตรนั้นมีคุณค่าในฐานะที่เป็นตัวดึงดูดเป็นตัวชักนำให้เกิดประโยชน์แก่ผู้หวังประโยชน์ ไม่ว่าจะเป็นประโยชน์ทางโลกหรือทางธรรม หากได้กัลยาณมิตรคอยชี้แนะ เป็นผู้กำกับให้ชีวิต เบื้องต้นดำเนินไปด้วยดี แม้ในเบื้องต้นอาจมีอุปสรรคมาขวางบ้าง กัลยาณมิตรก็เปรียบเหมือนมีกำแพงสองข้างทางที่คอยกันกั้นอุปสรรคและสิ่งไม่ดีที่จะมาถึงตัว อีกทั้งช่วยห้ามตนเองไม่ให้เดินออกไปหาสิ่งเหล่านั้น ช่วยให้การดำเนินการไปสู่เป้าหมายได้สะดวก ในทางธรรม กัลยาณมิตรมีคุณค่าทั้งในฐานะที่เครื่องหมายเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งพรหมจรรย์ในประเด็นนี้ผู้วิจัยใคร่ขอนำเสนอคุณค่าของกัลยาณมิตรเป็นประการดังที่ปรากฏคือ คุณค่าของกัลยาณมิตรในฐานะที่เป็นนิมิตแห่งอริยมรรค กัลยาณมิตรในฐานะทำให้อริยมรรคบริบูรณ์ และกัลยาณมิตรในฐานะเป็นทั้งหมดของพรหมจรรย์ ดังต่อไปนี้

๒.๓.๓.๑ กัลยาณมิตรในฐานะเป็นนิมิตแห่งอริยมรรคความเป็นผู้มีมิตรดี

ผู้มีกัลยาณมิตรก็เป็นบุญนิมิตเบื้องต้นแห่งอริยมรรคมืองค์ ๘ ดังความปรากฏในกัลยาณมิตรสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมา ก่อน เป็นบุญนิมิต ฉันทใด กัลยาณมิตรตตา (ความเป็นผู้มีมิตรดี) ก็เป็นตัวนำ เป็นบุญนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมืองค์ ๘ ฉันทนั้น”^{๘๖}

แม้ข้อความในตอนนี้นี้ขึ้นต้นว่าภิกษุทั้งหลายโดยเนื้อความแล้ว คงจะไม่สงวนไว้สำหรับภิกษุโดยเฉพาะ ตรัสไว้สำหรับคนทั่วไปทุกคนที่ปฏิบัติตามมีสิทธิ์ที่จะเข้าถึงธรรม หากมีกัลยาณมิตรเป็นเบื้องต้นโดยสรุปพระองค์ตรัสไว้ว่าผู้มีกัลยาณมิตร (มิตรดี) พึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมืองค์ ๘ ทำอริยมรรคมืองค์ ๘ ให้มาก คือ เจริญสัมมาทิฐิ อันอาศัยเจริญ สัมมาสังกัปปะ เจริญสัมมาวาจา เจริญสัมมากัมมันตะ เจริญสัมมาอาชีวะ เจริญสัมมาวายามะ เจริญสัมมาสติ เจริญสัมมาสมาธิอันอาศัยวิเวก (ความสงัดแห่งกายและจิต) อาศัยวิราคะ (ความคลายกำหนัด) อาศัยนิโรธ (ความดับกิเลส) น้อมไปในโอสสัคคะ (ความสละคืนในสิ่งที่เห็นว่าเที่ยง ในสิ่งที่ไม่เที่ยง เห็นว่าสุข ในสิ่งที่เบียดเบียน เห็นว่าเป็นตัวตน ในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน) เจริญสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

^{๘๕} พระจะจุ ญาณวิชัย (รักษาป่า) “การศึกษาวิเคราะห์ความเป็นกัลยาณมิตรของพระสารีบุตรเถระ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๗.

^{๘๖} ส. ม. (ไทย) ๑๙/๔๙/๔๓.

อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะ เป็นที่สุด^{๘๗}

๒.๓.๓.๒ กัลยาณมิตรในฐานะทำให้อริยมรรคบริบูรณ์

กัลยาณมิตรนอกจากเป็นบุญนิมิตอย่างที่ได้กล่าวแล้วในข้างต้น ยังเป็นผู้มีส่วนในการทำอริยมรรคให้เต็มหรือบริบูรณ์ ดังความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้อริยมรรคมืองค์ ๘ ที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้อริยมรรคมืองค์ ๘ ที่เกิดขึ้นแล้วถึงความเจริญเต็มที่ เหมือนกัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้มีมิตรดี) นี้”^{๘๘} ข้อความที่เหลื่อมเหมือนกับความในเบื้องต้น อีกแห่งหนึ่ง “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปเหมือนความมีกัลยาณมิตรนี้ เมื่อมีกัลยาณมิตรกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป”^{๘๙} พระพุทธองค์ทรงเห็นประโยชน์มากจากการที่มีกัลยาณมิตร เพราะกัลยาณมิตรทำให้เกิดสิ่งที่ตั้งตามแก่ผู้คบหาสมาคม ตลอดจนทำให้เกิดอริยมรรคมืองค์แปดประการได้ นั่นคือสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความคิดชอบ สัมมาวาจา การเจรจาชอบ สัมมากัมมันตะการงานชอบ สัมมาอาชีโว มีการดำรงชีพที่ถูกต้องไม่เบียดเบียน สัมมาวายาโม ความเพียรชอบสัมมาสติ ความระลึกชอบ และสัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นถูก

๒.๓.๓.๓ กัลยาณมิตรในฐานะเป็นทั้งหมดของพรหมจรรย์นี้

พรหมจรรย์ในที่นี้ หมายถึง พระพุทธศาสนา การเข้าใจถึงหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนานั้น สิ่งที่เขาได้ไม่ได้เลยก็คือกัลยาณมิตร ถึงขนาดตรัสว่า การมีกัลยาณมิตรเป็นทั้งหมดของพรหมจรรย์ ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ครั้งหนึ่ง พระอานนท์เถระเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และกราบทูลทูลทูลถามแสดงความเห็นว่า ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดีนั้น เป็นครึ่งหนึ่งของพรหมจรรย์พระองค์ตรัสบอกพระอานนท์เถระว่า อย่างกล่าวอย่างนั้น แท้จริง ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี ถือเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว^{๙๐} เรื่องในทำนองนี้พระสารีบุตรก็ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเช่นกัน และพระองค์ตรัสรับรองว่า ถูกต้อง ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี ถือเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมด เพราะสามารถทำให้อริยมรรคมืองค์ ๘ เจริญได้มาก^{๙๑} คำกล่าวของพระเถระทั้งสองมีข้อสังเกตตรงที่พระอานนท์เถระกล่าวว่า ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มี

^{๘๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๔/๕๕.

^{๘๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗๗/๕๓, ๕๖/๔๕.

^{๘๙} อ.ญ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๑๓.

^{๙๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒/๒.

^{๙๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓/๔.

เพื่อนดี เป็นครึ่งหนึ่งของพรหมจรรย์

น่าจะเป็นไปได้ว่าเพราะพระเถระท่านยังไม่ถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์ คือยังไม่บรรลุพระอรหัตต์ ส่วนพระสารีบุตรเถระท่านบำเพ็ญจนสำเร็จพระอรหัตต์แล้ว ท่านจึงกล่าวว่า ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี ถือเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมด นอกจากนี้ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรยังปรากฏในหลักธรรมตามที่แตกต่างกัน เช่น ความมีกัลยาณมิตร เป็นหนึ่งในธรรม ๑๐ ประการ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ และน่าพอใจ หาได้ยากในโลกนี้^{๙๒} เป็นหนึ่งในธรรม ๑๐ ประการ ที่สามารถถึงความเจริญงอกงามไปพลอยในธรรมวินัยได้^{๙๓} และเป็นหนึ่งในธรรม^{๙๔} เทวดากราบทูลถวายว่า เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่พระภิกษุพระผู้มีพระภาคทรงรับรองว่าเป็นอย่างนั้นได้จริง อีกทั้งเป็นหนึ่งในธรรม ๕ ประการ ที่เป็นเหตุให้อายุยืน^{๙๕} ขณะเดียวกัน ความมีกัลยาณมิตรก็เป็นอีกข้อธรรมหนึ่งที่เป็นไปเพื่อบรรลุประโยชน์ในโลกนี้^{๙๖}

หากดูเรื่องการคบหา จะพบว่า พระองค์ทรงย้ำเสมอว่า บุคคลไม่พึงคบมิตรชั่ว ไม่พึงคบคนต่ำช้า พึงคบแต่กัลยาณมิตร พึงคบแต่สัตบุรุษ^{๙๗} ภิกษุผู้เป็นพระเสขะ คือ ผู้ยังไม่บรรลุพระอรหัตต์ ปรารถนาจะบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม คือ บรรลุพระอรหัตต์พระองค์ตรัสว่าไม่ทรงเห็นเหตุอื่น แหมอย่างหนึ่งที่ทำให้เหตุซึ่งมีอยู่ภายนอกตน ให้มีอุปการะมากเหมือนความเป็นผู้มีมิตรดี จึงทรงเน้นว่า ภิกษุผู้มีมิตรดี ย่อมละอกุศลได้ และทำกุศลให้เจริญ^{๙๘} จึงทรงแนะนำให้ภิกษุคบหาแต่ผู้ที่เป็นกัลยาณมิตร มีอาชีพหมดจด ไม่เกียจคร้าน กระทำการปฏิสันถาร และฉลาดในเรื่องมารยาท เพราะปฏิบัติตามคุณธรรมดังกล่าวนั้นจักทำที่สุดแห่งทุกขีได้^{๙๙} ส่วนมิตรผู้มุ่งหวังความแตกแยกกัน คอยหาแต่ความผิดข้อบกพร่อง จับผิดอยู่ตลอดเวลา ท่านเตือนว่าไม่ควรคบ ส่วนมิตรที่วางใจได้ เหมือนบุตรในไส้ ถึงผู้อื่นกล่าวเหตุตั้งร้อย อย่างพันอย่างก็ไม่แตก แยกจากกัน มิตรเช่นนั้นควรคบอย่างยิ่ง^{๑๐๐} นอกจากดังที่กล่าวมาแล้ว พระองค์ยังทรงแนะนำให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า บุคคลรู้บุคคลใดว่า ผู้นี้เช่นเดียวกับเราด้วยศีล ปัญญา

^{๙๒} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๗๓/๑๖๐.

^{๙๓} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๘๒/๑๘๒.

^{๙๔} อก.ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๙/๕๘๘.

^{๙๕} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๒๖/๒๐๖.

^{๙๖} อก.อฏฐก. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐, ๕๕/๓๔๔.

^{๙๗} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๗๘/๕๒.

^{๙๘} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๗/๓๖๑.

^{๙๙} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๖/๑๕๐.

^{๑๐๐} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๕๘/๕๖๐.

และสุตะ พึงกระทำให้ไตรภพบุคคลเช่นนั้น เพราะการสมาคมกับสัตบุรุษเป็นความสุขโดยแท้^{๑๐๑} หากคบคนเลวก็เลวตาม คบคนเสมอกันย่อมไม่เสื่อมในกาลไหน ๆ การคบคนที่ดีกว่าย่อมเจริญเร็ว พลัน เพราะเหตุนี้ จงคบคนที่ดีกว่าตน^{๑๐๒} โดยเฉพาะแต่พระภิกษุเท่านั้น ที่พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญของความเป็นกัลยาณมิตร ยังมีการตรัสสอนถึงความสำคัญของความเป็นกัลยาณมิตรสำหรับคนทั่วไปด้วย

โดยเฉพาะชาวบ้านยังมีหลักธรรม และพุทธภาษิตที่ย้ำถึงความสำคัญของการคบหา และการเสวนาคณตีเพิ่มอีกจำนวนมาก เช่น การคบคนชั่วเป็นหนึ่งในอบายมุข ๖^{๑๐๓} การคบมิตรและปฏิบัติถูกต้องต่อมิตรเป็นหลักอย่างหนึ่งในคำสอนเรื่องทิศ ๖^{๑๐๔} การรู้จักเลือกคบคนตามหลักมิตรแท้มิตรเทียม^{๑๐๕} ในชาดกซึ่งเป็นคำสอนสำหรับคนทุกชั้นทุกประเภทโดยเฉพาะชาวบ้าน ก็มีเรื่องราว และสุภาษิตแนะนำเกี่ยวกับการคบหาหรือการเสวนาเป็นจำนวนมากเรื่องที่เด่นคืออนกขกเตาสองพี่น้อง^{๑๐๖} จะเห็นว่าการคบมิตรนั้นสำคัญมากเหมือนเข็มทิศของชีวิตเลยทีเดียวได้ หากคบคนดีก็จะดีเหมือนคนที่เราคบ หากคบคนที่ชั่วเราก็ต่ำ หรืออย่างน้อยก็ถูกมองว่ามีเพื่อนไม่ดี ความหวาดระแวงของคนรอบข้างก็จะเกิดขึ้น คนเรานั้นไม่อาจอยู่โดด ๆ อยู่แบบไม่ต้องสัมพันธ์กับใครธรรมดาต้องมีการคบหากับบุคคลอื่น ขาดไม่ได้ โดยเฉพาะชีวิตแบบทางโลก แต่การคบหานั้นจะได้กัลยาณมิตรหรือปามิตรก็ต่างกันอีกที่หนึ่งตัวอย่างที่ดี สามารถทำให้เห็นภาพความสำคัญของกัลยาณมิตรได้

สรุปว่า การได้มิตรดี สำคัญต่อชีวิตมนุษย์อย่างมาก ผู้ต้องการความเจริญในการดำเนินชีวิตไปในทางที่ดี ไม่มีการเบียดเบียนตนและผู้อื่น ความเป็นกัลยาณมิตรเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอันหนึ่ง ในมงคลสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่ว่าด้วยสิ่งที่เป็นมงคล พระพุทธเจ้าทรงวางหลักการดำเนินชีวิตที่เป็นไปเพื่อความเจริญเป็นมงคลแก่ชีวิตกล่าวคือ การไม่คบคนพาล การคบหาสมาคมกับบัณฑิต หรือกัลยาณมิตรท่านได้ยกไว้เป็นอันดับแรก นี่เป็นหลักการดำเนินชีวิตทางโลกเพื่อให้อยู่สุข เป็นชีวิตที่ปลอดภัย อันดับแรกจะต้องเว้นการคบคนพาล คบหากัลยาณมิตร ส่วนในทางธรรมผู้ที่เจริญในทางธรรมถึงกับให้บรรลุปาหมายสูงสุด ก่อนอื่นจะหนีจากความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรไปไม่ได้เช่นกัน ความเป็นกัลยาณมิตรคือบุญนิมิตแห่งการเจริญ

^{๑๐๑} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๒/๖๙.

^{๑๐๒} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๔/๒๕๗.

^{๑๐๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๗/๒๐๒.

^{๑๐๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๕/๑๙๙.

^{๑๐๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๕๕/๒๐๗.

^{๑๐๖} ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๑๕๙/๔๙๗.

อริยมรรคมีองค์ ๘ กัลยาณมิตรเป็นตัวนำ ตัวดูดีสิ่งดี ๆ เข้ามาหาผู้เสพผู้คบหา สิ่งดี ๆ ที่ยังไม่เกิดก็จะเกิด ที่เกิดแล้วจักเจริญ สิ่งไม่ดีที่เกิดขึ้นแล้วจะเสื่อมไป

๒.๔ แนวทางการบรรลุธรรม

แนวทางการบรรลุธรรม มีพระพุทธดำรัส เป็นแบบแผนการปฏิบัติว่า การตั้งอยู่ในอหัตผลด้วยการไปครั้งแรกเท่านั้น หามิได้ แต่การตั้งอยู่ในอหัตผลนั้น ย่อมมีได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ ด้วยการทำโดยลำดับ ด้วยความปฏิบัติโดยลำดับ กุลบุตรในธรรมวินัยนี้ เกิดศรัทธาแล้ว ย่อมเข้าไปใกล้ เมื่อเข้าไปใกล้ ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ ย่อมเจียโสดง เมื่อเจียโสดงแล้ว ย่อมฟังธรรม ครั้นฟังธรรมย่อมทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงไว้แล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมทนได้ซึ่งความพินิจ เมื่อธรรมทนความพินิจได้อยู่ ฉันทะย่อมเกิด เมื่อเกิดฉันทะแล้ว ย่อมอุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว ย่อมไตร่ตรอง ครั้นไตร่ตรองแล้ว ย่อมตั้งความเพียร เมื่อมีตนส่งไป ย่อมทำให้แจ้งชัดซึ่งบรมสัจจะด้วยกาย และย่อมแทงตลอดเห็นแจ้งบรมสัจจะนั้น ด้วยปัญญา ศรัทธาก็คือ การเข้าไปใกล้ก็ดี การนั่งใกล้ก็ดี การเจียโสดงก็ดี การฟังธรรมก็ดี การทรงจำธรรมก็ดี การพิจารณาเนื้อความก็ดี ธรรมอันได้ซึ่งความพินิจก็ดี ฉันทะก็ดี อุตสาหะก็ดี การไตร่ตรองก็ดี การตั้งความเพียรก็ดี ไม่ได้มีแล้วเธอทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติพลาด ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติผิด โหมบรูษเหล่านี้ ได้หลีกไปจากธรรมวินัยนี้ ไกลเพียงไร^{๑๐๗}

สรุปว่า แนวทางการบรรลุธรรมนั้น ต้องเริ่มจากการศึกษาการปฏิบัติโดยลำดับ เมื่อศึกษาและปฏิบัติย่อมเกิดศรัทธา เพราะผลของการปฏิบัติของตน จากนั้นจึงเริ่มชวนขยายคือ เข้าไปใกล้เพื่อฟังธรรม จำธรรมเหล่านั้นนำมาพิจารณา เมื่อพิจารณาเห็นคุณและโทษ เมื่อเห็นคุณและโทษความเพียรในการละย่อมเกิด

๒.๕ สรุปท้ายบท

การบรรลุธรรมกล่าวโดยสรุป คือ การบรรลุโลกุตตรธรรม ๙ อย่างใดอย่างหนึ่ง, การรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะและวิปัสสนาตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้ กาย, เวทนา, จิต, ธรรม ทั้ง ๔ อย่างนี้รวมลงก็คือ “รูปและนาม” ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิถีสถาปฏิบัติสามารถละสังโยชน์และอนุสัย ได้ตามกำลังของมรรค สามารถบรรลุมรรคผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ และบุคคลผู้บรรลุธรรม ในพระพุทธศาสนายังจำแนกออกเป็น ๗ ประเภท คือ ท่านผู้เป็นอุภโตภาค

^{๑๐๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๒๐/๒/๑/-.

วิมุตติ ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุตติ ท่านผู้เป็นกายสักขี ท่านผู้เป็นทัญญูปัตตะ ท่านผู้เป็นสัทธาวิมุตติ ท่านผู้เป็นธัมมานุสारी ท่านผู้เป็นสัทธานุสारी เมื่อบรรลुพระอรหันต์ โดยเจริญวิปัสสนาล้วนก็ดี ได้เฉพาะรูปฌานก็ดี ได้ทั้งรูปฌานและอรุณฌานและนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติทั้งหมด

ปัจจัยหรือเหตุให้เกิดการบรรลุธรรมนั้น สรุปได้ว่า การได้มิตรดี สำคัญต่อชีวิตมนุษย์อย่างมาก ผู้ต้องการความเจริญในการดำเนินชีวิตไปในทางที่ดี ไม่มีการเบียดเบียนตนและผู้อื่น ความมีกัลยาณมิตรเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอันหนึ่ง ในมงคลสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่ว่าด้วยสิ่งที่เป็นมงคล พระพุทธเจ้าทรงวางหลักการดำเนินชีวิตที่เป็นไปเพื่อความเจริญเป็นมงคลแก่ชีวิต กล่าวคือ การไม่คบคนพาล การคบหาสมาคมกับบัณฑิต หรือกัลยาณมิตรท่านได้ยกไว้เป็นอันดับแรก นี่เป็นหลักการดำเนินชีวิตทางโลกเพื่อให้อยู่สุข เป็นชีวิตที่ปลอดภัย อันดับแรกจะต้องเว้นการคบคนพาล คบหากัลยาณมิตร ส่วนในทางธรรมผู้ที่จะเจริญในทางธรรมถึงกับให้บรรลุเป้าหมายสูงสุด ก่อนอื่นจะหนีจากความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรไปไม่ได้เช่นกัน ความมีกัลยาณมิตรคือบุญนิมิตแห่งการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ กัลยาณมิตรเป็นต้นน้ำ ต้นดุจดั่งดี ๆ เข้ามาหาผู้แสวงผู้คบหาสิ่งดี ๆ ที่ยังไม่เกิดก็จะเกิด ที่เกิดแล้วจักเจริญ สิ่งไม่ดีที่เกิดขึ้นแล้วจะเสื่อมไป และแนวทางการบรรลุธรรมนั้น ต้องเริ่มจากการศึกษาการปฏิบัติโดยลำดับ เมื่อศึกษาและปฏิบัติย่อมเกิดศรัทธา เพราะผลของการปฏิบัติของตน จากนั้นจึงเริ่มชวนขยายคือ เข้าไปใกล้เพื่อฟังธรรม จำธรรมเหล่านั้นนำมาพิจารณา เมื่อพิจารณาบ่อยเห็นคุณและโทษ เมื่อเห็นคุณและโทษความเพียรในการละย่อมเกิด